

A pszaltérium mibenléte és jelentősége

A zsolozsma a nyugati és a keleti (bizánci és ókeleti) keresztény egyházak napszaki imais-tentisztelete. Az áldozati istentisztelettel (mise) és a szakramentális-mimetikus rítusokkal (szentségek, szentelmények, processziók) együtt a zsolozsma adja ki a voltaképpeni, vagyis az Egyház által hivatalosan magáénak elismert liturgia teljes anyagát, ez tölti ki a liturgikus nap legnagyobb részét, és az összes szertartástípus közül messze a legtöbb dallamot és szöveget hordozza.

Alapja eredetileg mindenütt, nyugaton pedig mindmáig a zsoltárok meghatározott rendben való imádkozása. Ami a nyugati hagyományt illeti: ebben jóllehet kissé eltér a zsoltárok beosztásának eredetibb, úgynevezett szekuláris (világi) rendje, amelyet az egyházmegyék használnak, az úgynevezett monasztikustól, amelyet a bencés regulát követő intézmények alkalmaznak, alapelveik megegyeznek, és éppen a bencés alkalmazás tanúskodik arról, hogy az alapját képező gyakorlat legkésőbb a VI. századra hagyománnyá szilárdult. Mindkettőre jellemző, hogy a 150 zsoltárt hetente el kell imádkoznia a zsolozsmát végző közösségnek, és hogy a zsoltárok nagyobb részét számsorrendben előrehaladva (*psalmodia currens*), kisebb részét tartalmi alapon kiválogatva („zsoltárperikópák”) recitálják. A világi beosztás lényege az, hogy a Zsoltárok könyvének első, terjedelmesebb szakaszát (1–108) a virrasztó zsolozsmában (matutínium), második, rövidebb szakaszát (109–150) pedig az alkonyati zsolozsmában (vesperás, vecsernye) végzik, kihagyva a sorból azokat a zsoltárokat, melyek a többi órában perikópaszerűen hangoznak el. Formailag a zsoltárok közé sorolódnak azok az ó- és újszövetségi énekek (kantikumok) is, amelyek szilárdan beépülnek a heti zsoltározás rendszerébe. A zsolozsma alapelve tehát az egyes zsoltárok és kantikumok naphoz és órához rendelése. Ez a teljes szekuláris hagyományban azonos módon történt a legkorábbi forrásoktól a XX. század elejéig.

A liturgikusan beosztott zsoltárokhoz további, nagyrészt magukból a zsoltárokból származó tételek járulnak: antifónák, amelyek a zsoltárok előtt és után szólnak meg és meghatározzák a zsoltárrecitáció tónusát, responzóriumok, amelyek a matutínium olvasmányait követik, és verzikulusok, amelyek a órák egyes szakaszai között jelennek meg. Ezek a tételek biztosan igen koraiak, szorosan kapcsolódnak a zsoltárok elrendezéséhez, és az egész nyugati hagyományra érvényes készletet alkotnak, de válogatásuk, elrendezésük a helyi hagyományoknak, úgynevezett úzusoknak megfelelően eltér.

Az anyag legújabb rétegét a már nem zsoltárszövegű tételek: kapitulumok (rövid bibliai buzdítások), himnuszok és könyörgések alkotják. Ezekkel válik teljessé az építmény, amelyet liturgikus értelemben pszaltériumnak nevezünk: a 150 zsoltár napok és órák szerint elrendezett, kiegészítő tételekkel ellátott sorozata. Mivel a napi zsolozsma összességének mintegy felét képezi a matutínium, amelyet elvileg éjszaka vagy hajnalban, és ezért inkább helyhez kötötnen kell végezni, széles körben elterjedt a gyakorlat, amely külön kötetbe utalja a virrasztó zsolozsmát tartalmazó éjszakai zsoltároskönyvet (nokturnále), és ezzel karcsúbbá teszi a nap közben s ezért kevésbé helyhez kötötnen használt nappali zsoltároskönyvet (diurnále).

A pszaltérium önmagában is elegendő a teljes zsolozsma végzéséhez, és elképzelhető, hogy a forrásokkal nem adatolt, legkorábbi időkben nem volt különösebb tekintettel az egyházi évre. Inkább a folyamatos istentiszteletet, a nap és a hét megszentelését szolgálta, valamiféle kultikus „alapjáratot” biztosított. A forrásokkal megközelíthető időszakban viszont egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az év, mind ami a karácsonyi és a húsvéti ünnepekört (temporále), mind ami a szentek ünnepeit (szanktorále és kommúne) illeti. Ezek a zsoltárbeosztáson nem változtatnak, de kiegészítő tételek hatalmas és változatos készletét ihletik, amelyek minden lehetséges alkalommal helyére lépnek a pszaltérium eredeti, úgynevezett pszalmikus tételeinek, a legeredetibb réteget a gyakorlatban háttérbe szorítva.

Állandó (ordinárium) és változó (proprium) részek viszonya ezért a zsolozsmában alapvetően különbözik attól, amit a miseben tapasztalunk. Míg a mise szerkezete kétrétegű, és a két réteg közül —a kánont és környezetét nem tekintve— elsődleges a proprium, addig a zsolozsma háromrétegű: napi szinten ismétlődő (ordinárium), heti szinten ismétlődő (pszaltérium) és éves szinten ismétlődő (proprium) anyagokat tartalmaz, melyek közül éppen a köztes réteg, a pszaltérium az elsődleges. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a zsolozsma szerkezetének, szellemiségének, jelentőségének megértéséhez a pszaltériumon keresztül vezet az út. A zsolozsma ordináriuma nem egyéb, mint a pszaltérium aprólékos kidolgozása, propriuma pedig ugyanezen pszaltérium ellátása egy nagyszabású alternatív tételkészlettel. Így nő ki a történelem folyamán az ős-zsolozsmáskönyvből, a pszaltériumból az év egészét lefedő zsolozsmáskönyv, amelyet összefoglalóan breviáriumnak hívunk.

Az esztergomi forrásanyag

A teljes zsolozsma és azon belül a pszaltérium helyi és intézményi „egyénségét” a zoltárokhoz rendelt tételek válogatása, sorrendje, szöveg- és dallamváltozata adta. Hogy a zsolozsma változatokban élt, az nemcsak természetes következménye annak, hogy a liturgia központi irányítás nélkül, nagy területen hagyományozódott egy döntően orális kultúrában. Legalább ilyen jelentős tényező volt a helyi változatokhoz való tudatos ragaszkodás, a különbségek számon-tartása, rögzítése, szokásként, úzusként való elsajátítása és gondos továbbadása nemzedékről nemzedékre. A liturgiaváltozat a középkori közösségek önazonosságának hordozója és jele volt, amely soha nem került ellentétbe a tágabb halmazzal, az úzusokat magába foglaló nyugati vagy római rítussal.

A középkori Magyarország liturgikus forrásanyaga a mostoha történelmi körülmények miatt mérhetetlen károkat szenvedett, e viszonylag kevés emlék mégis elegendő ahhoz, hogy az egykori valóság minden lényeges mozzanatáról legyenek megbízható adataink. Köszönhető ez annak, hogy míg Európa más területein egy-egy egyházmegyének van úzusa, a nagyobb térségeket összefogó úzusok kifejezetten ritkák, az országos liturgiaváltozatok pedig rendszerint késői fejlemények, Magyarországon valószínűleg már az államalapítás korában arra törekedtek, hogy az egész királyság az érseki szék és az első főváros, Esztergom gyakorlatához igazodjék. Ha ez nem is jelentett olyan fokú egységességet, amelyet a könyvnyomtatás és az újkori egyházi hivatalosság tudott biztosítani, elegendő volt ahhoz, hogy a magyar zsolozsmaforrások biztosan elkülöníthetők legyenek a külföldiektől. Magyarországon belül is egyértelműen azonosítható az a központi vonulat, amely az esztergomi székesegyházra és az őt hűségesen követő intézményekre jellemző.

Az elmúlt mintegy fél évszázad kutatása a zenetudomány felől közelítette meg ezt a forrásanyagot, hiszen a középkori magyar zenetörténet hangjelzett emlékeinek zöme liturgikus, és azon belül is zsolozsmáskönyv. Ugyanakkor a téma kutatói —széles látókörűeknek, elkötelezettségűeknek és népzenei-néprajzi tájékozottságuknak köszönhetően— soha nem hagyták figyelmen kívül a zenei anyag szöveg hátterét és liturgikus környezetét, így ma nemzetközi viszonylatban is az esztergomi zsolozsma rendszere és készlete az, amelyről a legmegbízhatóbb tudással rendelkezünk.

Mégis mást jelent egy egész, középkori állapotában meglehetősen nagy kiterjedésű ország zsolozsmájának teljességre törő kutatása és annak az élethelyzetnek a megközelítése, amelyben az esztergomi zsolozsma valójában létezett. Az első esetben források és változatok sokasága hozza létre az összképet, míg a második esetben annak az egyes embernek és közösségnek a helyzetébe kívánunk behelyezkedni, akinek tudatában egyetlen, a legapróbb részletig beidegzett szokásrend élt, aki minden tételt egy bizonyos változatban ismert és adott tovább. Ezért arra törekedtünk, hogy az általában vett magyar zsolozsmahagyománytól elkülönítsük a központi, esztergomi

vonulatot. A szertartásrend, a szövegek és a dallamok megállapításánál is azokat a forrásokat részesítettük előnyben, amelyekről föltételezhető volt, hogy a székesegyház szokását képviselik. Megerősítette ennek létjogosultságát az, hogy az így megállapított forráscsoport a XIII. századtól a XVI. század végéig figyelemreméltóan megegyezett, azaz a liturgikus, szövegi és zenei tartalom igazolja, hogy azonos részhangyományt képviselnek.

Önálló kutatásokat egyrészt a himnusz dallamokkal, másrészt a zsolozsma ordináriumával kapcsolatban folytattunk. Az előbbiekre azért volt szükség, mert a himnuszokat a legmegbízhatóbb breviáriumok és antifonálék nem látták el kottával, a rendelkezésünkre álló pszaltériumok és himnáriumi pedig nem elég reprezentatívak, illetve hiányosak. Ebben a helyzetben váratlan segítséget jelentett az úgynevezett Oláh-pszaltérium, egy, Oláh Miklós esztergomi érsek közvetlen környezetéből származó, kéziratos kottával ellátott nyomtatvány fölfedezése, amely a korábbi ismert Budai pszaltériummal összevetve már megbízhatóan tanúskodott az esztergomi himnusz dallamokról. A kishórák és a vasárnapi laudes himnusz dallamához így sem áll rendelkezésünkre fősodorbéli forrás.

A zsolozsma ordináriumát éppen azért nem rögzítik pontosan a könyvek, mert annyira közismertnek tartják. Ide tartoznak a hórak megkezdése és befejezése, a matutínus áldásai, a nagyböjti köznapok óráiban mondott précesz és bűnbánati zsoltárok, a megemlékezések vagy másként szuffrágiumok válogatása és rendszere, a prima és a kompletorium egyes szakaszai és a primához kapcsolódó káptalantermi szertartás, a káptalan vagy *officium capituli*. Ezek a szövegek és a rájuk vonatkozó tudnivalók a breviáriumokban elrejtve, elő- vagy hátlapokon, a liturgikus év néha váratlan részein és az ordinárius könyvek fejezetei közt húzódnak meg.

A mérvadó források átvizsgálása során előkerült adatok végül itt is kölcsönösen támogatták egymást, így nem kellett lemondanunk az esztergomi zsolozsmaordinárium helyreállításáról. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy ezen a téren a források kevésbé bizonyultak „időtlennek”, mint a zsolozsma törzsanyagánál: állást kellett foglalnunk egyik vagy másik korszak elsőbbsége mellett. A matutínus áldásainál és a précesznél azt a legkésőbb XV. századi gyakorlatot részesítettük előnyben, amelyet számos kézirat és az összes nyomtatvány egybehangzóan képvisel, a szuffrágiumokról pedig, jóllehet biztosan végezték őket, nincs is adatunk a XV. század előtről. Az *officium capituli*-t viszont XII. századi források szerint közöltük, mert a szertartás értelme, jelentősége a XV. századra nyilvánvalóan elhomályosult. Eredetileg az aznap tisztelt szentek jegyzékének olvasása (*martyrologium*), a napi munkák számbavétele (*collatio*), a regula vagy szabályzat egy fejezete és a közösség halottjairól való megemlékezés (*necrologium*) azok a mozzanatok, amelyek köré a szertartás szerveződik, de kései breviáriumi és ordinárius könyveink már úgy tekintik az *Exsultabunt*-ot (ezt a nevet a kezdő verzikulusról kapta), mint a votív Mária-zsolozsma primáját kiegészítő jámbor imádságok sorozatát.

Kiadói megfontolások

Arra törekedtünk, hogy a közölt beosztás és tartalom az utolsó rubrikáig eredeti forrásból származzék, és egyedül az anyag megjelenítése legyen szerkesztői beavatkozás eredménye. Az alábbiakban azokat az eseteket foglaljuk össze és indokoljuk meg, ahol mégis a módosítás, kiegészítés mellett kellett döntenünk.

Szövegváltozatok

Ahol a források szövege nem volt tökéletesen egybehangzó, mindenekelőtt a himnuszoknál és egyes könyörgéseknél, ott valamiféle *textus receptus* kialakítására törekedtünk, azaz a rendelkezésre álló adatokat összevetve a legjellemzőbb, és azon belül nyelvileg, stilisztikailag legjobb

olvasatokat válogattuk össze. Ez a *textus receptus* nem mindig jelenti az adott szöveg filológiai vagy esztétikai értelemben legjobb olvasatát, de mindig vállalható értelmű és színvonalú, és kétségtelenül legközelebb áll ahhoz, amit a középkori Esztergomban valaha használhattak.

Nem törekedtünk ilyen értelemben vett történeti hűségre a zsoltárok szövegénél. A Vulgátában közölt, a Septuagintára épülő úgynevezett *Psalterium Gallicanum* liturgikus használata ugyanis töretlen a Szent Jeromos előtti időktől a XX. századig és részben máig. Normatív alakját a középkorban a párizsi egyetem filológusai állapították meg, majd lényegében ugyanez a szöveg vált kötelezővé a tridenti zsinat után, az úgynevezett *Clementina*-kiadásban. Az esztergomi források zsoltárszövege ettől legföljebb jelentéktelen apróságokban tér el, és ezek sem biztos, hogy következetes, az egész úzusra jellemző szövegváltozatok. Ha tekintetbe vennénk őket, az inkább zavarná a liturgikus használatban élő zsoltárszövegről kialakult egységes benyomást, ezért mind a 150 zsoltárt abban a *Clementina*-változatban adtuk közre, amely a római és a szerzetesrendi breviáriumokba is bekerült, de a köteteinkben egyébként érvényesített helyesírással és központosással. Közvetlen forrásként a *Breviarium Monasticum* egyik gondos kivitelű, XX. századi kiadását használtuk, mert a római breviáriumokkal szemben nemcsak a zsoltárok mediációs formuláját (*), hanem flexáját (†) is jelöli.

Magyar fordítások és dallamaik

Amikor Magyarországon sor került a II. vatikáni zsinat által előírányzott liturgikus reformok megvalósítására, az előkészítő bizottságokban szerepet kapott a már említett zenetudósi kör is mint a magyar liturgikus örökség legavatottabb ismerője. Egy ideig elképzelhetőnek látszott, hogy a népnyelvűség bevezetése és a gyülekezetek bevonása a liturgikus énekbe összekapcsolódhat a középkori hagyományok föllevenítésével. Ebben a képlékeny időszakban születtek azok a kísérletek, amelyek a hagyományos bibliafordításokra és imádságos nyelvre tekintve próbáltak létrehozni egy nem idegenszerűen archaikus, mégis egyértelműen vallásos hangvételű magyar nyelvezetet.

Párhuzamosan zajlott a gregorián ének népnyelvű tételeinek zenei kialakítása, amely szerencsésen egyesítette a bensőséges anyagismeretet és a zeneszerzői invenciót. Ez az irány végül sajnos nem jutott érdemi befolyáshoz a liturgikus reform kivitelezésekor, de megjelent a 80-as években kiadott katolikus népénektárban, magáévá tette néhány szerzetesi közösség, és kibontakozott számos, világiak használatára szánt énekes zsolozsmáskönyvben. A magyar fordításokat és a hozzájuk kapcsolódó dallamokat ezekből a kiadványokból vettük át.

Ami a fordításokat, különösen a zsoltárokéit illeti, nem választhatók el attól a történelmi helyzettől, amelyben fogantak. A fordítók az akkor hivatalosnak számító, a közkeletű héber szöveghez igazított Neovulgata-t tartották szem előtt, miközben fölhasználták a Vulgata régi magyar fordításait és helyenként alkalmazkodtak a liturgia és az egyházatyák sugallta értelmezéshez. Az archaikus nyelvi elemek megőrzése és modernizálása közti ingadozás sem volt megoldható következtelenségek nélkül. A köteteink jobb oldalán megadott szöveg ezért nem minden esetben fordítása, inkább funkcionális megfelelője a szemközti latin szövegnek. A ma használatban lévő zsoltárfordítások közül biztosan ez áll legközelebb ahhoz a fordítói elgondoláshoz és stílushoz, amellyel a középkorban a latin liturgikus szövegekhez közelítettek, a dallamos tételek szövege ebből származik, és sokan tették magukévá az énekes zsolozsma keretei közt, ezért mindenütt tiszteletben tartottuk, csak az első kiadások íráshibáit, központosítását és nyelvi egyenetlenségeit javítottuk ki. A fordítás következtelenségeinek védelmében magára a latin szövegre hivatkozhatunk: annak rangját, jelentőségét sem az átgondoltság vagy a nyelvi minőség, hanem a tartós liturgikus használat adta meg.

Dallamok és lejegyzés

A dallamváltozatok mindenütt egy bizonyos, a reprezentatív források valamelyikében megtalálható lejegyzést követnek. A kottagrafika a magyar gregoriánkutatásban és gyakorlati kiadásokban is bevált keverék-hangjelzés, amely egyesíti magában a modern (öt vonal, egyes hangok jelölése, időbeni előrehaladás balról jobbra) és a középkori kottairások (neumacsoportok összefoglalása, *virga* és *punctum* megkülönböztetése, abszolút hangmagasság) tulajdonságait.

A módosítójelek használatában a kódexeknek nem mindegyike következetes, és amelyik az, abban sem biztos, hogy a mai értelemben kell fölfognunk a módosítójelek használatát. Különösen érvényes ez az 5. tónusú responzóriumokra, amelyeknek lejegyzés szerinti hangzásvilágától a mai fül talán joggal idegenkedik. Verzusaikat egységes, a gyakorlatban kiérlelt értelmezésben közöltük, de a főrészeknél megtartottuk a forráshű állapotot. Mindazonáltal bátorítjuk a kötet használóit, hogy természetes zenei ízlésüknek megfelelően szabadon értelmezzék át az érintett helyeket.

A köznap laudesek és vesperások himnuszának dallama az eredeti lejegyzésekben nem tökéletesen azonos. Ennek oka az, hogy a középkori használók a himnuszt sokkal inkább recitatív műfajnak tekintették, mint mi. A dallam nem strófaszerkezet volt, amelyre változó szövegeket alkalmaznak, hanem recitációs tónus, amely hajlékonyan alkalmazkodik az éppen énekelt szöveghez. Ez lehet az oka, hogy ugyanaz a dallam ugyanabban a forrásban minden előfordulásakor kissé más alakban jelenik meg és a középkori források soha nem alkalmaznak metrikai elíziót, ezért a sorok szótagszáma nem azonos. Mivel e dallamokat a mai énekes kötött strófaszerkezetként fogja föl, a kétféle himnusz dallamot a *Magnæ Deus potentia*, illetve az *Aurora iam spargit polum* himnusz Oláh-pszaltériumbeli lejegyzéséhez normalizáltuk, a „többlet”-szótagokat pedig kurziváltuk.

A kompletórium *Salva nos* antifónájának három dallama közül a legkorábbról ismert, 4. tónusú változatot részesítettük előnyben.

A gyakorlati használatra való tekintettel a dallamokat tagolójelekkel is elláttuk. Ezek nem föltétlenül sugallnak megállást vagy levegővételt, inkább a dallamot alkotó egységeket, tagokat segítenek fölismerni. A tagolás mértéke és jellege erősen függ a stílustól, az éneklők számától és gyakorlottságától, fizikai adottságaitól, a beéneklendő tér méretétől. A jelek kitételekor a dallamokat még kevésbé ismerő, nagy létszámú karra és öblös térre voltunk tekintettel, tehát inkább több, mint kevesebb tagolást ajánlottunk. Más körülmények között ezek elhagyhatók vagy árnyalatnyi nyomatékok, késleltetések jelzésének tekintendők.

Helyettesítő tételek

Ha azt állítottuk, hogy a pszaltériumból elvégezhető a teljes zsolozsma, ez nem érvényes a liturgiátörténetnek arra az állapotára, amelyben az esztergomi úzus ténylegesen élt. Ekkorra már a temporále és a szanktorále teljes anyaga létrejött és használatban volt, az eredeti pszaltérium pedig mintegy a változó anyagok takarásában lappangott. A történelmileg hiteles esztergomi pszaltériumot számos ponton kellene saját tételekkel kiegészíteni már ahhoz is, hogy belőle az évközi zsolozsmát végezni tudjuk.

Kiadásunk egyik célja azonban az volt, hogy egy általánosan használható „alap”-zsolozsmáskönyvet adjon. Az ellentmondást történeti hűség és használhatóság között úgy oldottuk föl, hogy a változó anyagokat a lehető leghitelesebb helyettesítő tételekkel pótoltuk, így téve teljessé a órák szerkezetét. A helyettesítő tételek a hitelesség szintjei szerint a következők:

(1) Az esztergomi úzus saját anyagából kölcsönzött tételek a matutíniumok responzóriumai (*Domine ne in ira tua*-sorozat), a szombat esti Magnificat-antifóna (*Peccata mea*) és a matutíniumokra ajánlott általános könyörgés (*Omnipotens ... qui caelestia*). Esztergomban ezek a

vízkereszt nyolcadát követő héten, az évközi idő kezdetén szólaltak meg először. A könyörgés hetenként változott, az antifóna és a responzóriumok viszont végigkísérték a vízkereszt és hetvenedvasárnap közti időszakot. E tételek különlegessége, hogy nem a matutínumban éppen olvasott bibliai könyvből, hanem az aznapi matutínium zsoltározásából veszik szövegüket, és hogy az egész hetet ellátják responzóriumokkal — más időszakokban ugyanazt a kilenc responzóriumot használja a vasárnap, majd hármásával, két ciklusban a rá következő köznapok. Az órómai (Karoling kor előtti Róma-városi) gyakorlatban a zsoltárresponzóriumoknak (*Responsoria de Psalmista*) sorozata a nyári időszakban is visszatér, valahányszor új bibliai könyvet kezdenek olvasni a matutínumban. Régiségére utal az is, hogy a vasárnapi harmadik nokturnusban fölhasználja a 23–25. zsoltárt, holott ezek a zsolozsmatörténet dokumentált korszakában már átkerültek a vasárnapi matutínumból a prímába. Mindez azt tanúsítja, hogy az úgynevezett *Psalmista*-história egy eredeti, valaha kizárólagos évközi sorozat lehetett, amelyet csak utóbb szorított háttérbe a változó históriák anyaga. Ezért tartottuk autentikus megoldásnak, hogy a pszaltérium törzsanyagához soroljuk.

(2) A kuriális úzus anyagából kölcsönzött tételek a szombat esti és a vasárnap reggeli kapitulum, valamint a hétköznapi Magnificat-antifónák. A vasárnapi kapitulumot Esztergomban eredetileg a napi szentlecke első szakaszából vették, Rómában viszont hetente ismétlődött az *O altitudo*, illetve a *Benedictio et claritas*. Esztergomban a Magnificat-antifóna egész héten az előző vasárnapi evangélium szövegét használta, míg más hagyományokban a hétköznapi Magnificatok a Benedictushoz hasonlóan a kanticum szövegéből kiemelt vagy azt parafrázáló tételeket kaptak, meglehetősen változatos válogatásban és elrendezésben. Közülük azért választottuk —a dallamokat illetően magyarországi ferences közvetítéssel— a kuriális hagyományt, mert a magyar liturgiátörténet nem zárult le az esztergomi úzus 1630-as föladásával. Utána még közel 350 évig a kuriális liturgiát végezték Magyarországon, és ezt egy nem muzeálisnak szánt kiadványban helytelen volna figyelmen kívül hagyni. A kuriális mintegy Magyarország második úzusának minősül.

A kuriális vagy római kölcsönzések az említett okból nem szorítkoznak a helyettesítő tételekre. A *Breviarium Romanum*-ból vettük át a napi zsolozsma előtt és után mondandó imákat (*Aperi Domine, Sacrosanctæ et individue*), a matutínium 7–9. áldásainak alternatív sorozatát arra az esetre, ha nem homíliához mondják őket (*Ille nos benedicat* stb.), a közgyónás és a feloldozás szövegét (*Confiteor, Misereatur, Indulgentiam* — a magyar források ezeket általában nem írják ki, és ahol igen, ott sem egységes szöveggel), az *officium capituli* rövid olvasmányait és számos rubrikát olyan tételek előtt, amelyeknél az esztergomi rubrikaanyag hiányos. Végül nem szerettünk volna lemondani két jellegzetes, az újkorban közkedvelté vált kuriális mozzanatról: a négy záró Mária-antifónáról (*Alma Redemptoris* stb.) és a kompletórium előtt mondott rövid olvasmányról (*Sobrii estote*).

E döntéseink néhány esetben különös anakronizmusokhoz vezettek: egyes rubrikák X. Leó és X. Pius pápákat, majd Jézus Szíve ünnepét emlegetik középkori esztergomi környezetben. De hangsúlyoznunk kell, hogy nem történelmi rekonstrukciót, „kosztümös” liturgiát szerettünk volna adni, hanem megeleveníteni, hogy milyen lett volna az esztergomi liturgia, ha —kihasználva a tridenti zsinat után följánlott lehetőséget— megéri a XXI. századot.

(3) Korábbi gyakorlati kiadványokból kölcsönöztük a vasárnapi Benedictus- és Magnificat-antifónát. Esztergomban és egész Európában mindkettő a napi evangélium szövegét használta volna, de az órómai hagyomány *Alleluia*-val énekelte őket. A Benedictushoz egy ilyen órómai tételt elevenítettünk föl a Premontrei diurnále alapján, míg a Magnificathoz egy Esztergomból nem adatolt, és dallamváltozatát tekintve is különleges tételt, a 4. tónusú *Tua est potentia*-t rendeltük. Ezt az antifónát, amely más úzusokban októberi szombatokhoz kötődik vagy békéért mondott megemlékezés és általában 1. tónusú változatban éneklik, a *Népszolozsmák* című kötet szerkesztői alkalmazták először, tudomásunk szerint premontrei forrásból.

A kölcsönzések sajátos esete a könyörgéseké. Állandó könyörgése a zsoltoszmában egyedül a primának és a kompletóriumnak van, minden más esetben a napi vagy az előző vasárnapi mise kollektáját kellene imádkozni. A prima és a kompletórium mintájára rendeltünk saját, Krisztus szenvedéstörténetének harmadik, hatodik és kilencedik órájára utaló könyörgéseket a többi kishórához az egyik legismertebb magyarországi liturgikus könyvből, a Pray-kódexből.

A többi könyörgést a római rítusú imaanyag elsődleges forrásából, a *Sacramentarium Gregorianum*-ból emeltük ki, amely reggeli és esti imák címmel asszignáció nélkül kínál egy bő sorozatot kéttagú orációkból. A készletet sorban, kettesével rendeltük a laudesekhez és a vesperásokhoz, hármat-hármat pedig választható tételként a kishórákhoz. Hitelességükhöz, ősiségükhöz nem fér kétség, de egyszerűek, és így jól illeszkednek a pszaltérium eredeti, dísztelen anyagába. Bármikor lecserélhetők a napi kollektára, mint ahogy a többi helyettesítő tétellel sem kívántuk megakadályozni, hogy ha rendelkezésre áll, az esztergomi úzus saját, változó tételét használja a zsoltoszmázó.

Olvasmányok

Az egyetlen tételtípus, amelyet természetéből adódóan nem tudtunk helyettesíteni, a matutínium olvasmányai voltak. Az „ős-zsoltosma” ugyanis, amelynek alapja a zsoltároskönyv, a teljes Bibliával egészül ki mint olvasmányoskönyvvel. Az eredeti elgondolás szerint ahogyan a zsoltárokat hetente, úgy a bibliai könyveket (az evangéliumok nélkül) évente kellene végigolvasni. A nokturnále végzéséhez ezért legalább egy Bibliára van még szükség. A liturgikus bibliaolvasás lényegében folyamatos (*lectio continua*), de a könyvek sorrendjét egy mára feledésbe merült, eredetileg talán észak-afrikai kánon szerint állapítja meg. Tavasszal, vagy pontosabban hetvenedvasárnap kezdődik, majd a karácsonyi és a húsvéti ünnepkörben megszakítja a folyamatos olvasást úgy, hogy az előkészületi időszakokban egy-egy tartalmi alapon kiválasztott prófétát, majd az ünnep után újszövetségi könyveket olvastat. Hagyományos rendszere a következő:

- (1) Hetvenedvasárnaptól feketevasárnapig: Mózes könyvei, József, Bírák, Rút
- (2) Feketevasárnaptól húsvétkig: Jeremiás és Siralmak
- (3) Húsvétől pünkösdig: Apostolok Cselekedetei, Jelenések, katolikus levelek
- (4) Június-július: Sámuel, Királyok, Krónikák
- (5) Augusztus: Példabeszédek, Prédikátor, Énekek Éneke, Bölcsesség, Sirák Fia
- (6) Szeptember: Jób, Tóbiás, Judit, Eszter
- (7) Október: Makkabeusok
- (8) November: Ezékiel, Dániel, kispróféták
- (9) Adventtől karácsonyig: Izaiás
- (10) Vízkeresztől hetvenedvasárnapig: páli levelek

A gyakorlatban a teljes anyag végigolvasása általában kivitelezhetetlen. A hagyományos rendszerhez való alkalmazkodás egyik módja, ha a zsoltoszmázó az időszakoktól függetlenül *lectio continua*-t alkalmaz, egyszerűen folyamatosan olvassa a bibliai fejezeteket. A másik lehetőség, hogy részlegesen vagy szemelvényeket kiemelve, de az időszakra jellemző könyveket részesíti előnyben.

Vasárnaponként a bibliai olvasmányok kiterjedhetnek a második nokturnusra (ez az egyszerűbb, létező szokás), vagy az egyházatyáknak a naphoz, az időszakhoz vagy az esedékes bibliai könyvekhez kapcsolódó beszédeit, kommentárjait lehet olvasni. A harmadik nokturnusban azonban a napi miseevangéliumnak és egy róla szóló homíliának kellene megszólalnia, habár a halottas zsoltosma és a szent háromnap zsoltoszmája arról tanúskodik, hogy a legkezdetlegesebb formában itt is lehetnek bibliai olvasmányok. A patrisztikus szövegek idővel ugyanolyan saját, úzusonként változó tételei lettek a zsoltoszmának, mint az énekek és imádságok, de az első

keresztény évezred forrásai még meglehetősen nagy szabadságot engednek meg „a szent atyáknak a naphoz illő olvasmányai” összeválogatásában.

Köszönetnyilvánítás

Köteteink mögött nemzedékek kutatómunkája áll, de közvetlenül is legalább 15 évvel ezelőtti előzményekre nyúlnak vissza. Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik részt vettek az esztergomi zsolozsma föllelevenítésében. Hadd emeljem ki közülük is feleségemet, Nényei Sárát, aki három éve a mindennapos zsolozsmában is társam, és egykori kollégámat, Fehér Juditot, aki ma már kármelita nővérként folytatja, amit együtt elkezdtünk!

Hálás vagyok szerzőtársaimnak azért a kitartásért és figyelemért, amellyel a legnehezebb körülmények között is rendelkezésre álltak, és Déri Balázsnak, aki lektortól nem elvárható gondossággal és egyszersmind gyorsasággal ellenőrizte és javította a kéziratokat. Főleg a magyar szöveg minősége köszönhet sokat Balogh Péter Piusz premontrei atya korrektori munkájának, de Jámbor Margit, Varga Benjámín és Farkas Domonkos is több hasznos megjegyzéssel segített tökéletesíteni az anyagot, legnagyobb leányom, Zsófia Sára pedig a magyar tételek konkordanciájának megalkotásában működött közre.

Az eltávozottak közül megemlékezem Dobszay Lászlóról, akinek az esztergomi zsolozsma ismeretét köszönhetjük és aki 2002-ben fölkért a jelen munka kezdetét jelentő pálos zsolozsmáskönyv kidolgozására, végül megboldogult első feleségemről, Martin Juditról, aki haláláig végezte velem ugyanezt a zsolozsmát. *In conspectu angelorum...*